

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2022.4.1>
УДК 821.161.2-3.09:316.3

Надія Бойко

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна
 <https://orcid.org/0000-0002-3520-6696>
nadia_bojko@ukr.net

ІНТЕЛІГЕНТИ-ПРОСВІТНИКИ В ПРОЗІ О. КОНИСЬКОГО ТА Б. ГРІНЧЕНКА: ПРОБЛЕМА РЕАЛІЗАЦІЇ

У статті проаналізовано прозові твори двох представників української літератури останньої чверті XIX ст. — Олександра Кониського і Бориса Грінченка. Закцентовано, що низка їхніх творів, з одного боку, розширюють жанрово-стильові можливості тогочасної української прози, з другого, втілюють намагання в межах реалістичної художньої системи змодельювати бажану суспільну реальність. Усвідомлюючи обмеженість своїх практичних дій, прозаїки покладали на літературу роль серйозного посередника для налагодження комунікації між «старою» і «молодою» інтелігенцією, інтелігенцією і народом. А втім ідеологічна проза була одним із засобів популяризації українства та залучення нових сил до культурно-просвітницького руху. Предмет дослідження — проблемно-ідейна основа аналізованих творів і їх система образів. Об'єкт дослідження — прозові твори О. Кониського та Б. Грінченка, де рушієм сюжету й головною дійовою особою постають представники різночинної української інтелігенції, яких зазвичай називали «нові люди». Мета статті — на прикладі творів представників старшого і молодшого покоління українофілів простежити, чи змінювалися ідеї національного руху та настрої у колі українських громадсько-культурних діячів. Зазначена мета передбачає вирішення таких завдань: окреслити різні періоди народницького руху в Україні в рецепції його багаторічних і активних учасників, проаналізувати підхід до концептування образу «нової людини» як носія нової ідеології та популяризації останньої серед ширших суспільних мас, з'ясувати, наскільки мрії народників кореспондувалися із реальністю.

У результаті проведеного аналізу шляхом залучення підходів біографічного, історико-літературного, емпіричного методів дослідження вдалося з'ясувати, що завдання, які стояли перед ідеологічною прозою на початку 1870-х років, не втратили своєї актуальності в останнє десятиліття XIX ст., оскільки по суті не змінилася внутрішня політика уряду щодо українців. Література, за задумом авторів, могла б програмувати певну соціальну поведінку значної соціальної групи, однак з об'єктивних причин твори із життя інтелігенції були відомі незначній читацькій аудиторії.

Ключові слова: українська проза; рецепція; повість; ідея; образ; ідеологія; народник; «нові люди».

Художні твори з життя інтелігенції з виразним ідеологічним складником усе частіше ставали своєрідним дискусійним майданчиком, де українські прозаїки — ініціатори й разом учасники культурно-просвітницького руху — інтерпретували тогочасну європейську політико-економічну думку, аналізували суспільне й громадське життя українців, окреслювали мету і завдання діяльності інтелігентів-просвітників, пропагували нові ідеї або намагалися простежити дієвість тих чи інших заходів. Ясна річ, найчастіше дискутувалися питання, що стосувалися розуміння такого явища, як «українофільство», яке й досі сприймається неоднозначно, здебільшого як щось ретроградне в історії нашого поступу. Однак у повісті «Сонячний промінь», на моє переконання, Марко в суперечці з Голубовим дає цьому явищу найповніше визначення й водночас чітко накреслює силове поле взаємодії інтелігенції і народу, навіть більше — акцентує питання нації:

Українофіли, чи — ліпше сказати, — українці, свідомі свого «я», — се люди, які розуміють, що українська людність, — або по-вашому хохли, — то зовсім не є просто купа людей, що живуть на такому там місці, а се є одне органічне ціле, нація. Потім вони розуміють, що освіта народних мас може бути тільки на національному ґрунті, і що національний індивідуум так само вимагає собі змоги виявляти своє «я», свій духовний зміст, як і кожний інший. (Грінченко, 1990, с. 340–341)

Отже, за Грінченком, ідея та ідеологія українофільства — це суть усвідомлення своєї національної тожсамості.

Така «приватна» ідеологізація художнього твору (адже автори були поза ресурсами й цілями державної ідеології) зумовлювалася серед іншого і позамистецькими процесами. Зокрема, активний розвиток промисловості і супутніх галузей у другій половині XIX ст. сприяв кількісному

зростанню різночинної інтелігенції, що, своєю чергою, актуалізувало питання культурної та світоглядної належності новоявленої соціальної групи, адже саме інтелігенція — творець нематеріальних цінностей, вона формує і національну тожсамість. Закономірно, що в цій проблемно-тематичній групі творів Кониського й Грінченка є актуальні на той час дискусії і про важливість формування свого національно-культурного простору, про інокультурні впливи й протистояння процесам русифікації нової інтелігенції, а найважливіше — літературне проектування національно-культурницького шляху останньої.

Неунікнений у таких випадках ідеологічний складник, думається, ставав суттєвою частиною процесу творення нових смислів, моральних цінностей, образів і метафор, що мали б зумовлювати еволюційні зміни в українському суспільстві. Ідеологічну прозу слід розглядати в контексті своєї доби як літературу, що мала чітко окреслену ціль, залишила помітний слід у літературному процесі і громадсько-політичній думці, її потенціал засвідчує хоча б той факт, що не тільки представники старшого покоління українських літераторів (І. Нечуй-Левицький, О. Кониський), а й Олена Пчілка, Б. Грінченко та ін. зверталися до цього жанру прози.

Питання, пов'язані з осмисленням функціонування ідеології в художньому творі, тематичним збагаченням і жанровим розгалуженням української прози в другій половині XIX ст., як і особливості індивідуального творчого стилю О. Кониського та Б. Грінченка, на сьогодні мають багату історіографію. В останні два десятиліття в полі зору вітчизняних літературознавців перебуває громадська, публіцистична і творча діяльність Б. Грінченка й О. Кониського. Тут варто згадати дослідження А. Погрібного, В. Панченка, Д. Єсипенка, Н. Левчик, П. Хропка, Л. Ожоган, Н. Скоробогачко, Т. Камишової, М. Легкого, Н. Бойко та ін. А. Погрібний один із перших ще на початку 1990-х поставив мету повернути творчість Грінченка у сферу наукових досліджень і читацьких зацікавлень, простудіювавши найновіші історико-літературні розвідки, і сьогодні можна сказати, що сучасне грінченкознавство її досягнуло. Високо поцінуючи прозовий доробок письменника, А. Погрібний серед іншого висловував, що своїми ідеологічними творами Грінченко зробив «внесок у розробку в українській літературі інтелігентської тематики» (1990, с. 18). Розглядаючи постать Б. Грінченка на тлі літературної епохи, Н. Левчик зацентрувала, що в основі його громадянської позиції та розуміння ролі особистості в історії лежать стійке переконання у «вагомості вчинків кожного для загальної справи, самоусвідомлення особистості» (2018, с. 61), а також глибока віра в духовний потенціал людини. Власне, ці світоглядні орієнтири позначилися й на Грінченковому баченні ролі письменника в житті народу, на усвідомленні функції

художньої літератури. Письменник мав би стати його будителем і дбати про його моральність: «[письменник] повинен, пишучи книжку, що читатимуть мої слухачі, раз-по-раз дивитися за тим, щоб не сказати чого такого, що воно, зоставшись незрозумілим, або недобре зрозумілим, могло б дати моєму читачеві погану моральну науку» (Грінченко, 1907, с. 82).

Що ж до Кониського, то в історії української літератури його потрактовували як «суперечливу постать» (Є. Кирилюк), того, хто не зумів досягти гармонії між кількістю творів і їх художніми якостями (В. Чередниченко, М. Сиваченко). Як зачинатель жанру прози з переважанням ідеологічного складника, він експериментував із темою, черпав із реального життя сюжетні колізії або ж домислював їх, деякі зі створених образів мали своїх прототипів у реальному житті, та завжди це було оприявлення переконань, які корелювалися з його лібералізмом і культурницькими ідеями українського національного руху. Не можна не погодитись із думкою сучасних літературознавців, що «О. Кониський перший в українській літературі створив позитивний тип українського інтелігента, передав його погляди, змагання і шляхи» (Гнідан, с. 181). Інша річ, що панівна у XX ст. марксистська ідеологія демонізувала лібералізм як свого ідейного опонента, зазвичай атестувала його епітетами на кшталт «буржуазний», відповідно ярлик «буржуазний ліберал» вважався ледь не вироком. Так схарактеризованому письменникові відводилась роль ретрограда, а пропоровані ним ідеї національного й особистісного становлення маркувались як шкідливі, недалекоглядні. Однак варто нагадати, що ідеологія лібералізму передусім пов'язана зі свободою в широкому розумінні цього слова, інший її важливий складник — ідея розвитку особистості, її духовного й інтелектуального зростання. Саме це виразно засвідчують діяльність і творчість Кониського, зокрема твори із життя інтелігенції. Яскравою ілюстрацією незмінного життєвого і творчого кредо, яка дає багато для розуміння постаті Кониського на тлі його доби, на моє переконання, служить думка, яку він висловив ще в 1860-х роках у листі до Юрія Федьковича: «...в революцію я не вірю і не покладаю на неї ніякої надії, я вірю тільки в добро од освіти і любові» (Студинський, 1931, с. 330). Незаангажованість і науковий об'єктивізм сучасних істориків української літератури дають можливість оцінити його діяльність як таку, що потребувала особливих індивідуальних якостей і чину, адже «заняття українською літературою за таких умов (утисків і заборон. — Н. Б.) вимагало великої відданості справі й особистої мужності» (Федченко, 1997, с. 7).

Я. Поліщук, аналізуючи літературу в координатах ідеології, слушно зазначив, що зі зрозумілих причин вітчизняна «гуманітаристика відчуває стійку відразу, коли мова заходить про ідеологічну проблематику» (2008, с. 74). Наголосивши на

доцільності прискіпливого студювання впливу ідеології на літературний твір, дослідник висновує, що «сучасна суспільна практика, хоча не грішить застосуванням ідеології як фетиша, проте не виробила й чіткої системи захисту від впливів тоталітарних ідей» (2008, с. 74). Переконана, що ідіосинкразія вітчизняного літературознавства до цих проблем не повинна стати причиною ще одного «невивченого уроку» нашої історії.

А втім, в останні роки все ж таки помітна активізація досліджень у цьому напрямі. З-поміж найновіших привертає увагу колективна монографія «Література та ідеологія в українській гуманітарній думці ХХ–ХХІ століть». Проаналізувавши літературу в просторі ідеології, Л. Кисельова серед іншого слушно висновує: «Хай там як, література була й залишиться втіленням людського духовного досвіду, засобом його розширення й осмислення та одним з потужних чинників формування різних ідеологій» (2017, с. 236). Напрямок «література та ідеологія» ніколи не втрачав популярності серед західноєвропейських дослідників, особливо серед тих, що пропагують марксистські й неомарксистські погляди: Луї Альтюссера чи Етьєна Балібара та ін. Ґрунтовні й доступні розвідки, в об'єктиві яких — погляд на художній твір як перетворювач і ретранслятор смислів, належать Рене Веллеку, Жоржу Баландьє, Кліфорду Ґірцу, Славою Жижеку та ін.

Одна з особливостей української ідеологічної прози — докладне, інколи з публіцистичними вкрапленнями, змалювання тогочасної суспільної атмосфери. Таким чином письменники не тільки ознайомлювали читацьку аудиторію з нагальними проблемами українства, а й формували своєрідний архів культурно-просвітницького руху. Уже в повісті «Семен Жук і його родичі» Кониський чіткими штрихами прокреслив умонастрої молоді 1850-х, а згодом і 1860–1870-х років, указавши на певну деградацію: «в гімназіях були “центри”, коло котрих групувалась молодь; <...> націоналів, космополітів, ідеалістів, реалістів <...> розвивалась молодь. Герценовський “Колокол”, твори Бюхнера, Файербаха не то що читались, а виучувались на пам'ять», але кипуча і продуктивна діяльність звелася до театральності (носіння одягу селянського), обернулася на вигоду, «на поле акціонерне, процентове, на поле легкої наживи, через що другі ниви життя zostались перелогам» (Яковенко, с. 133). У цьому докладному описі міститься доволі цікава й корисна інформація, насамперед про homo legens — тут прозаїк перерахував тільки окремі видання й імена, що так чи інак а впливали на формування світогляду різночинної інтелігенції в Україні. Окрім того, романтичні ідеї початку 1840-х років, як бачимо, утрачали свою популярність, майже вичерпав себе його фольклорно-етнографічний етап, це місце поступово займав лібералізм із новими суспільними й економічними відносинами. А втім, риси тяглості романтичного світогляду

все ж таки можна спостерігати і в цій проблемно-тематичній групі творів. Так, нечуйський Павло Радюк («Хмари», 1874), що акцентував питання національні й соціальні, зокрема жіночої емансипації, усе ще послуговувався зовнішніми романтичними атрибутами для оприявлення своєї позиції: «протестуємо нашою свитою проти деспотизму, який насів на нашу українську національність, на нашу мову, на нашу літературу, на наше життя...» (Нечуй-Левицький, с. 136). У повісті «Семен Жук і його родичі» Кониський теж апелює до питань національних, а одягу відводить роль ідентифікатора «свій — чужий». Примітно, що цю ідею він доносить зовсім несподівано, не як поглиблення характеристики «нової людини» Семена Жука, а через позицію пані Лаврової, яка таким чином прагне прищепити своєму синові любов до батьківщини, щоб навіть тут, за кордоном, дитина зберігала пам'ять про своє походження. Одяг як важливий складник ідентичності залишався актуальним і для Ґрінченка в кінці 1880-х, особливо, якщо згадати, наприклад, як Марко («Сонячний промінь») дивується змінам у традиційному селянському одязі й вбачає в них загрозу національній тожсамості.

Ще один впливовий фактор українського суспільного життя кінця 1860-х — земства, на які як самоврядні і створені за представницьким принципом інституції після селянської реформи 1861 року покладалась великі сподівання. Кониський був переконаний, що громада має бути дієвим чинником, який захищає інтереси кожної окремої особистості й зважає на її проблеми. Проте, як наголошує письменник у своїх творах, зокрема в повісті «Семен Жук і його родичі», корупційна складова під час виборів стає причиною того, що селяни не мають свого представника в земстві, а такі можливі селянські представники, як Віренко і Жук, опиняються під підозрою в «сепаратизмі». На відлуння дискусії щодо ролі земств натрапляємо й у творах Ґрінченка: Марко («Сонячний промінь») нічого не може сказати на виправдання, коли чує від свого опонента Івана Дмитровича їх скептичну характеристику — «земський пиріг», бо тільки «те добре, що робить тверда центральна влада, незалежна від усяких громадських впливів» (1990, с. 330).

У низці аналогічних ситуацій у творах Б. Ґрінченка, щонайперше, очевидним є розчарування представників інтелігенції, оскільки загальна атмосфера в їхньому середовищі не покращилась порівняно з попередніми десятиліттями, а вся діяльність знову ж таки тримається на ентузіазмі «нових людей». Так, Семен («Зустріч») свідомо дистанціюється від інтелігентів-просвітників, уважаючи, що теперішня їхня діяльність безрезультативна і безперспективна насамперед з огляду на моральні якості деяких учасників і методи їх роботи: «клав на терези на одну шалю наш убогий дух, наші лінощі, зрадництво та нелад, а на другу — могутню озброєну систему. <...>

І друга шалю важко і глибоко спускалася» (1990, с. 258). Василь же, у поглядах якого відчутними є релігійна складова й вплив Біблії, опонує йому і сприймає таке відступництво Семена як прояв слабкодухості, помножений на бажання матеріального добробуту. Та зрештою і Василь змушений погодитися зі справедливими закидами Семена: «Де вироблена своєрідна література, що запалювала б дух усім ти, хто вагається, що єднала б усіх до купи», «Будьте силою — і не кидатимуть вас серед шляху», «Здобудь, завоюй собі і не кажи про перешкоди!» (1990, с. 252). У повісті «Сонячний промінь» Грінченко зацентрував на діяльності різночинної інтелігенції 1880-х років. Спробувавши об'єднати друзів і однодумців навколо культурницьких проєктів, Марко Кравченко зрештою з глибоким песимізмом констатує: «Української інтелігенції немає, існують тільки українські інтелігенти. Кожен з них виробив свої погляди самостійно, якщо здатний був на те, або підлягав чиемусь впливові, а загального, ціло-громадського тону, впливу не було й нема. Тому кожен і різнить поглядами з іншими» (1990, с. 260).

У середині 1890-х Кониський прагне дати панорамний погляд на майже три десятиріччя культурно-просвітницької діяльності української інтелігенції, й 1895 року з-під його пера побачив світ роман «Грішники» з виразним ідеологічним складником. Авторську оцінку поточної ситуації оприявнює поміщик Пригара. Може виглядати дивно, але герой знову рефлектує на тему глибокої деморалізації суспільства, як наприклад, центральні герої повісті «Семен Жук і його родичі», і знову ж таки наголошує її причину — відсутність належного виховання. (До речі, адвокат О. Кістяківський, який, як і Кониський, свого часу був гласним київської міської думи, у щоденнику згадує, що письменник неодноразово збирав підписи, вносяв на голосування пропозицію про розширення гімназійних класів для дівчат (1995, с. 258).) Почасти таку ситуацію спочатку зумовлювала реакція 1860-х років, адже люди, такі як Пригара, відходили в тінь або були на засланні, натомість зросли «пігмеї з горожансько-патріотичним почуттям». Церква, що могла б узяти на себе освітньо-виховну роль, обмежується релігійними утисками й «приневолюванням до обрядового православ'я <...> замість моральності — маска лицемірства», а відсутність національної школи, постійні теоретизування інтелігенції сприяють появі людей «непомнящих родства», для яких «етика почала погоджуватися з душегубством і розбишацтвом; братолюбіє і рівність — з каторгою і неволею; кохання йде на компроміс з полігамією» (Кониський, 1895, с. 23). Змалювання суспільної атмосфери у творах Кониського можна було би вважати шаблонованим, а його погляд на перспективи національної інтелігенції — занадто песимістичним, проте у творах Б. Грінченка 1880–1890-х років ще очевидніше

постають ті чи інші негативні тенденції як серед інтелігенції, так і селянства. На переконання Грінченка як педагога, прозаїка й публіциста, тільки

освічений самосвідомий народ зуміє досягти всяких прав і — що найголовніше — зуміє вдержати їх у руках, зуміє скористуватися з їх — тим часом, як народ без світла людської і національної самосвідомості завжди губить і те, що має, хоч би й дуже багато мав. (1907, с. 3)

Володимир Панченко, аналізуючи твори з життя інтелігенції з виразним ідеологічним складником, наголосив їхню головну структуротвірну рису — доцентровість, адже авторська увага цілком і повністю зосереджена на змалюванні постаті головного героя (2011, с. 60). Розвиваючи цю думку, зауважу, що в ідеологічній прозі другої половини XIX ст. і зокрема у творах Кониського й Грінченка головний герой набуває рис «нової людини». Сама ідея «нової людини» хоч і належить епосі романтизму, проте вже в середині XIX ст. видозмінилася, ставши серед іншого засадничим складником українського культурно-просвітницького руху.

Пропоную пильніше придивитись до образів «нових людей» Кониського й Грінченка, до спільного і відмінного в них. У творах О. Кониського «нова людина» зазвичай є представником поміщицького стану, що усвідомила свій «гріх» — незнання, байдужість або віддаленість від соціального і національно-культурного життя своїх співвітчизників. Усі зусилля такого героя на новому етапі його життя пов'язані з тим, щоб своїм «осілим» народоловством «спокутувати цей гріх». Навіть більше, цю метафору він поглибив у романі «Грішники», уже в заголовку зацентрувавши ключовий посил твору. Його головний герой Пригара не тільки сам «спокутує» свій багаторічний «гріх», а навертає на цей шлях і свою хрещеницю Пашенкову — відому петербурзьку оперну співачку. Б. Грінченко на означення цього ж морального стану представників вищої суспільної верстви послуговувався близькою за звучанням і тотожною за змістом метафорою — «заробити прощення» (1990, с. 259). Як бачимо, Грінченкова метафора містить у собі дещо більший активізм порівняно з метафорою Кониського. Грінченкові «нові люди» вже варіюються від Гайдена і Раденка («На розпутті») — нащадків забезпечених родин, що теж отримали вищу освіту, а захопившись новітніми ідеями, прагнуть працювати на користь свого народу, до Марка Кравченка («Сонячний промінь») — сина бідного чоботаря, його освіта — результат важкої праці батька і самого Марка, який рано на прикладі своєї родини збагнув, що не бажає жити в темряві незнання, тому наголошує: «піднесіть угору культуру людяності. А се родиться широкою просвітою, самосвідомістю і самодіяльністю громадською» (1990, с. 330). На прикладі Кравченка прозаїк по суті показав,

як відбувався процес розширення кола української різночинної інтелігенції, який фіксувала й тогочасна статистика.

Протагоніст Семен Жук постає в однойменному творі як сформована особистість, він, отримавши диплом правника, відмовляється від перспективної кар'єри судовика чи адвоката, натомість обирає більш прикладний аспект діяльності: «тільки працювати, учить ділом і давати пораду тільки тогді, як у мене питатимуть»; категорично не бажає наслідувати «романтичних» народолубців: «Не носитиму я народного убрання, заігрувати з мужиком не буду...» (Яковенко, с. 13). Такі ненав'язування своєї програми дій і незагравання із селянами, розраховані як довгостроковий та ефективний проєкт, дають змогу Семену, як і Грінченковим протагоністам, зблизитися з ними, довести свою щирість, а головне — показати результативність «малих справ» на селі. Жук, як і згодом Гайденко, намагається діяти з позиції «м'якої сили», як-от у ситуації з небажанням селян організувати школу.

У творах і Кониського, і Грінченка «нові люди» — герої-ентузіаста, вони прагнуть сформувати відповідне середовище й згуртувати однодумців і послідовників, щоб реалізувати культурницьку програму, однак їм не завжди вдається досягти бажаного результату в масштабах більшої соціальної групи. З-поміж причин такого неуспіху варто назвати неоднорідність оточення інтелігентів-культурників, адже і Кониський, і Грінченко звертають увагу на те, що рано чи пізно між соратниками з'являються суперечності. Так, Гордій («На розпутті») опонує Демиду, бо переконаний: «Освіта вкраїнською мовою — це так, але не обов'язкова. <...> Це був би примус над народом. З якого права інтелігенція робитиме свої бажання обов'язковими народові?» (Грінченко, 1990, с. 461). Ще різкіше про мрії і сподівання Жука відгукується його найближчий товариш Джур, уколвши маніловщиною. Семен Жук, як і його літературний побратим Демид Гайденко, не змігши належним чином організувати культурно-просвітницьку діяльність у місті, зважується: «Поїду на село і спробую, що вийде з того, що там житиме інтелігентна людина у повсякчасних близьких зносинах з нардом» (Грінченко, 1990, с. 464).

Аналізуючи образ «нової людини» в прозі другої половини XIX ст., варто зважати й на інші чинники, наприклад на те, що емоційність та індивідуалізм українців часто можуть брати гору над доцільністю. Окрім того, оскільки діяльність нової національної інтелігенції йшла в розріз із офіційною політикою, відповідно розцінювалась як опозиційна, автори свідомо могли моделювати образ інтелігента-одинака, що не може об'єднати потенціал певної соціальної групи, а отже, не становить загрози державній політиці. Тож головний герой української прози з виразним ідеологічним складником не схильний до радикальних

дій, бо враховує потужність і всюдисущість каральної державної машини, прагне працювати в дозволених законодавчих рамках. Навіть більше, О. Кониський як противник революції, яка може обернутися невиправданим і жорстоким кровопролиттям, свої зусилля й потенціал літературних образів спрямовував на пропагування саме культурного опору. Очевидно, ураховуючи ці й інші фактори, а також маючи багаторічний досвід громадського діяча, Кониський зводить соціальне оточення «нової людини», фактично найближче і найвідданіше коло його однодумців і прихильників — родина, саме тут «нова людина» черпає натхнення, отримує необхідну підтримку й розуміння. Такого «капсулювання» не уникнув і Грінченко, зображуючи Василя («Зустріч»), Марка («Сонячний промінь»), Деміда Гайденка («На розпутті»). Жук, Пригара, Гайденко — літературні типи народників, що на певному етапі життя, реалізувавши свої мрії, приходять до стану душевної гармонії, навіть більше, доля винагороджує їх відданими супутницями й друзями.

Важливо наголосити, що українська концепція «нової людини» в ідеологічній прозі другої половини XIX ст. — це не образ «зайвої» людини. І в Кониського, і в Грінченка герої-інтелігенти докладають свої сили й уміння до дуже практичних і потрібних справ: допомоги в здобутті освіти, наданні медичної допомоги й створенні кредитно-позичкових кас взаємодопомоги. А втім образ інтелігента-різночинця може набувати й рис «змарнованої сили», як наприклад, Юрій Горюченко з однойменного твору Кониського чи Гордій Раденко з повісті «На розпутті» Грінченка.

Авторське бачення «нової люди» нерозривно пов'язане з таким набором якостей, як високий моральний рівень, світоглядна зрілість, розуміння свободи як головної цінності, а ще почуття справедливості, індивідуалізм, альтруїзм, щирість, доброта й розважливість. Тож Гайденко, як і Семен Жук, докладає максимум зусиль, щоб здобути довіру простого народу, оскільки усвідомлює певну моральну й економічну деградацію останнього. Грінченко розширює сферу діяльності Гайденка: це й організація сільської школи і хати-читальні, й медична практика, й допомога в економічно-господарських питаннях, і збирання фольклорно-етнографічного матеріалу. Тобто осівши на селі і розгорнувши активну діяльність, Гайденко попри душевні рани все ж таки знаходить гармонію; він щоденно бачить хоч повільні, але позитивні результати своєї діяльності, і це приносить йому велике задоволення. Грінченкові було важливо зафіксувати й нові тенденції поміж українофілами, тож Гайденко не тільки свою землю, а й Раденкову за помірну плату продає селянам. У повісті «Семен Жук...» на такий крок мала зважитись Рися, сестра Семена, однак Кониський так і не викінчив третю частину свого твору.

Ще однією особливістю прози Грінченкової з життя інтелігенції є те, що на відміну від Кониського

він ускладнює сюжетну лінію, пов'язану з приватним життям героя. Любовний трикутник у повісті «На розпутті» не стільки ілюструє інтимні почуття і поглиблює психологічну складову характеристик персонажів, скільки постає як медіатор, що на певному етапі знову зводить Демида, Гордія й Ганну. Після пережитих страждань і життєвих випробувань доля все ж таки винагороджує Демида з Ганною — вони одружуються, переїжджають до міста й разом повертаються до культурницької праці.

Образ «нової людини», але як змарнованої сили Кониський презентував на прикладі молодого лікаря Антона Джура, що походив зі збіднілого шляхетського роду. За задумом Кониського цей образ — хрестоматійна ілюстрація моральної деградації продуктивних молодих сил покоління 1870-х, коли гору взяв меркантилізм, а прихильність до нових ідей ґрунтується на тезі «ubi bene, ibi patria». Таких людей письменник характеризував доволі різко, порівнюючи з деревом, що «росте на ґрунті того “нового духу”, котрий тогді тільки що подавав свої міязми, а в тих міязмах багацько задушилось людей, і ще більше гарних речей про волю і освіту — перемінились на короткі, незвучні, але корисні слова: акція, облігація, банк, дивіденда, гроші!» (Яковенко, 1875, с. 134). Фінансовий чинник є визначальним і в його романтичних стосунках з Рисею Жук та Уляною Лавровою. Авторські звинувачення на адресу цього героя надто різкі, а покарання надто прямолінійне: досягнувши кар'єрної і фінансової вершини, Антон утратив здоров'я.

Ще докладніше цей тип змарнованої «нової людини» Грінченко вивів на прикладі Гордія Раденка. Якщо Кониський одразу показав той водорозділ між Жуком і Джуром, то Грінченко, зацентрувавши різні психотипи Гайденка і Раденка, все ж таки дає зрозуміти, що вони не діаметрально протилежні за своїм світоглядом. Навіть більше, Раденко активно долучається до культурницької праці, однак його радше захоплює зовнішня ідея лідерства, письменник навіть дає йому ім'я Гордій, а згодом наголошує, що він іще зі шкільних років цікавився діяльністю Наполеона, узявши від цієї історичної постаті тільки ефектну позу. Попри свої бажання і навіть спроби долучитись до культурницького руху Раденко робить це поверхово. Та й одруження з однодумцею Ганною не стало для Раденка сподіваним імпульсом для активної діяльності, а після народження дитини він глибоко розчаровується у своїй дружині, віддаляється від неї. Таким чином Грінченко ще раз підкреслює нарцисичність натури Гордія, його прагнення бути ідеальним у всьому, він не готовий до долання навіть незначних життєвих перешкод. А втім, на відміну від Кониського, Грінченко дає своєму Раденку ще один шанс — знайти порозуміння із селянами, проте через свої гордощі та імпульсивність він тільки поглиблює прірву непорозуміння, а після

самовбивства Орісі і розгону несміливого селянського бунту вже немає вороття. Ситуація безвиході штовхає його до єдино можливого в цій ситуації вчинку — самовбивства.

Новаторською в тодішній українській прозі була тема жіночої емансипації. У доробку Кониського вона реалізується через дуже примітний образ Рисі Жук, який, на жаль, не був зреалізований до кінця в повісті «Семен Жук і його родичі», в інших же його творах із життя інтелігенції змальовані жіночі образи значно блідіші. Образ Рисі як «нової людини» поданий у динамічному розвитку, прозаїку вдалося втілити найсміливіші свої задуми, що до певної міри були суголосні новітнім ідеям жіночої свободи, надання жінкам більших прав і можливостей, насамперед на здобуття вищої освіти нарівні з чоловіками. Рися — освічена, амбіційна, емансипована, прагне професійного розвитку й активної діяльності. Її світогляд і риси характеру щонайперше підсвічуються в дискусіях, особливо коли ті стосуються ролі жінки в суспільстві чи її права на освіту: «Не можна й не сердитися, коли чуєш, як розумний чоловік, чоловік освічений, чоловік, котрий видає з себе ліберала, стане верзти отаке» (Яковенко, 1875, с. 177). Дівчина впевнена: жінкам треба дати рівноцінні з чоловіками можливості, бо «Хіба ж таки ваші університети заведені на приватні, на зібрані гроші?», «Як по-вашому зробить тогді, коли вчиться в університеті показала хіть у таких тільки дівчат, котрі убогі, не мають спроможності» (Яковенко, 1875, с. 177). Життя і навчання за кордоном утвердило Рисю в правильності її життєвого вибору, вона, як і Люба Калиновська (Олена Пчілка, «Товаришки», 1887), здобуває медичну освіту, повертається в Україну і прагне допомагати людям.

У Грінченкових творах натрапляємо на дещо інші жіночі образи, маю на увазі насамперед Ганну («На розпутті») та Катерину («Сонячний промінь»), обидві освічені, емансиповані. Значно довшия до розуміння потреб українства є шлях Катерини. Грінченко докладно змалював процеси її переродження: спочатку, під впливом творів Шевченка, вона зацікавлюється українською літературою, згодом прагне стати корисною і обирає нелегкий шлях сільської вчительки, а далі взагалі відмовляється від своєї власності на користь селян. На схожий жіночий образ натрапляємо в повісті «Грішники» Кониського, де Тоня Пашенкова теж перероджується, повертається на село і намагається «спокутувати» свій «гріх» перед селянами, організувавши дитячий садок, школу.

Образ «нової люди» — не зовсім виплід письменницької фантазії чи безпідставне літературне проектування, а значною мірою віддзеркалення окремих реалій тогочасного буття української різночинної інтелігенції. Поява таких людей у другій половині XIX ст. була зумовлена об'єктивними обставинами й часто супроводжувалася конфронтацією, адже, з одного боку, «новим людям»

доводилося конфліктувати із системою, частиною якої інколи вони були, а з другого, — такі люди не завжди знаходили підтримку навіть серед своїх близьких і друзів, як, наприклад, Катерина («Сонячний промінь»), тож їм доводилося починати життя по-новому. Окрім того, представники різночинної інтелігенції в Україні поставали й перед іншим нелегким вибором — ідентичності, адже «йшлося про ототожнення із селянством, з прихованим антиімперіалізмом та пробудженим націоналізмом» (Шкандрій, 2004, с. 68).

У творах Кониського і Грінченка з життя інтелігенції з виразним ідеологічним складником змальовано різні покоління української інтелігенції, прагнення яких не змінилися упродовж тридцяти років, попри тимчасові й незначні ліберальні поступки з боку держави. А найбільші проекти — національна школа, вільний розвиток мови і літератури, бібліотеки — української інтелігенції найчастіше залишалися нереалізованими мріями. Твори названих авторів головним чином були спрямовані на висвітлення широкого кола суб'єктивних і об'єктивних проблем у середовищі самих інтелігентів-культурників, вироблення певної парадигми дій, пошук продуктивного шляху навіть ціною помилок, а інколи і зламаних доль. За задумом, така література могла б програмувати певну соціальну поведінку значної соціальної групи, однак з об'єктивних причин твори з життя інтелігенції були відомі незначній читацькій аудиторії. А втім, велика заслуга українських авторів та інтелігентів-культурників другої половини XIX ст. полягає в тому, що вони як змогли розбудували фундамент національної культури, зберегли традицію і досвід культурно-просвітницької діяльності, що дало свої позитивні результати вже в наступні десятиліття.

Покликання

- Гнідан, О. (Ред.). (2002). *Історія української літератури XIX ст. (70–90-ті роки)* (Т. 1). Вища школа.
- Грінченко, Б. (1907). *Перед широким світом*.
- Грінченко, Б. (1990). *Твори* (Т. 1).
- Кістяківський, О. (1995). *Щоденник (1874–1885)*. Наукова думка.
- Кисельова, Л. (2017). Література та ідеологія: ракурси бачення проблеми. У В. Моренець (Ред.). *Література та ідеологія* (с. 217–238). НАУКМА.
- Кониський, О. (1895). *Грішники*. Зоря, 1–16.

- Левчик, Н. (2018). Творчий шлях Бориса Грінченка. *Слово і Час*, 12, 54–65.
- Нечуй-Левицький, І. (1968). *Зібрання творів* (Т. 2). Наукова думка.
- Панченко, В. (2011). Ідеологічна повість II половини XIX ст. і генеза соцреалізму. *Слово і Час*, 2, 58–63.
- Погрібний, А. (1990). Борис Грінченко. У Б. Грінченко. *Твори* (Т. 1). Наукова думка.
- Поліщук, Я. (2008). Література як ідеологічний простір. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія*, 19, 74–78.
- Федченко, П. (1997). Література 70–90-х років. У М. Яценко (Ред.). *Історія української літератури XIX століття* (Т. 3, с. 3–34). Либідь.
- Студинський, К. (1931). *Галичина і Україна в листуванні 1862–1884 pp.* (Т. 1).
- Шкандрій, М. (2004). *В обіймах імперії: російська й українська література новітньої доби*. Факт.
- Яковенко (1875). Семен Жук і його родичі. *Правда*, 1–10, 16–20, 22.

References (translated and transliterated)

- Fedchenko, P. (1997). Literatura 70–90-tykh rokov [Literature of the 70–90s]. In M. Yatsenko (Ed.). *Istoriia ukrainskoi literatury XIX stolittia* (Vol. 3, pp. 3–34). Lybid.
- Hnidan, O. (Ed.). (2002). *Istoriia ukrainskoi literatury XIX st. (70–90-ti roky)* [History of Ukrainian literature of the XIX century (70–90s)] (Vol. 1). Vyshcha shkola.
- Hrinchenko, B. (1907). *Pered shyrokym svitom* [Before the wide world].
- Hrinchenko, B. (1990). *Tvory* [Works] (Vol. 1).
- Kistiakivskiy, O. (1995). *Shchodennyk (1874–1885)* [Diary (1874–1885)]. Naukova dumka.
- Konyskyi, O. (1895). *Hrishnyky* [Sinners]. Zoria, 1–16.
- Kyselova, L. (2017). Literatura ta ideolohiia: rakursy bachennia problemy [Literature and ideology: perspectives of the vision of the problem]. In V. Morenets (Ed.). *Literatura ta ideolohiia* (pp. 217–238). NAUKMA.
- Levchik, N. (2018). Tvorchyi shliakh Borysa Hrinchenka [The creative path of Borys Grinchenko]. *Slovo i Chas*, 12, 54–65.
- Nechui-Levytskyi, I. (1968). *Zibrannia tvoriv* [Collected works] (Vol. 2). Naukova dumka.
- Panchenko, V. (2011). Ideolohichna povist II polovyny XIX st. i heneza sotsrealizmu [Ideological narratives of the second half of the 19th century and the genesis of social realism]. *Slovo i Chas*, 2, 58–63.
- Pohribnyi, A. (1990). Borys Hrinchenko. In B. Hrinchenko. *Tvory* [Works] (Vol. 1). Naukova dumka.
- Polishchuk, Ya. (2008). Literatura yak ideolohichniy prostir [Literature as an ideological space]. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Philology*, 19, 74–78.
- Shkandrii, M. (2004). *V obimakh imperii: rosiiska y ukrainska literatura novitnoi doby* [In the arms of the empire: Russian and Ukrainian literature of the modern era]. Fakt.
- Studynskiy, K. (1931). *Halychyna i Ukraina v lystuvanni 1862–1884 rr.* [Galicia and Ukraine in correspondence 1862–1884] (Vol. 1).
- Yakovenko (1875). Semen Zhuk i yoho rodychi [Semen Zhuk and his relatives]. *Pravda*, 1–10, 16–20, 22.

Nadiia Boiko

Shevchenko Institute of Literature of the NAS of Ukraine, Ukraine

INTELLECTUALS-ENLIGHTENERS IN THE PROSE OF O. KONYSKYI AND B. GRINCHENKO: THE PROBLEM OF THEIR REALIZATION

The article deals with the prose works by two representatives of Ukrainian literature from the last quarter of the 19th century — Oleksandr Konyskyi and Borys Grinchenko. It emphasizes that a number of their works expand the genre-style possibilities of Ukrainian prose of their time, while simultaneously embodying their efforts within the limits of realistic artistic prose to

model the desired idea of society. Aware of the limitations of their practical actions, the novelists count on the literature role of a serious mediator for the established communication between the “old” and “young” intellectuals, between the intellectuals and the people. The ideological prose was a way to promote Ukrainian culture and attract new forces to the cultural-enlightenment movement. The subject of research is the problematic-ideological basis of the works and their system of images. The object of research is the prose works by O. Konyskyi and B. Grinchenko, where the driving force of the plot and the main protagonists are representatives of various Ukrainian intellectuals, who used to be called “new people”. The aim of the article is to trace the examples of these two authors’ works and how the ideas of the national movement and mood were changing among the Ukrainian public and cultural figures in the older and younger generations of Ukrainophiles. The stated aim includes solving the following tasks: to outline the different periods of the populist movement in Ukraine in the perception of its long-term and active participants; to analyse the approach to conceptualizing the image of the “new man” as a bearer of a new ideology and the popularization of the latter among the broad masses; to find out to what extent the dreams of the populists corresponded with reality.

As the result of the analysis carried out using the approaches of biographical, historical-literary, and empirical research methods, it was possible to establish that the tasks faced by ideological prose at the beginning of the 70s of the 19th century did not lose their relevance in the last decade of the 19th century, since the internal policy of the government towards the Ukrainians essentially did not change. According to the authors, literature could program a certain social behaviour of a significant social group, however, for objective reasons, works from the life of the intellectuals were known to a small audience.

Keywords: Ukrainian prose; reception; history; idea; image; ideology; narodnyk; “new men”.

Стаття надійшла до редколегії 06.10.2022